AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2014, Cilt:14, Yıl:14, Sayı:2, 14: 159-188

YABANCILAŞMA KAVRAMI PARALELİNDE EMEĞİN YABANCILAŞMASI VE SONUÇLARI

Hasan YÜKSEL*

THE ALIENATION OF LABOUR WITHIN THE CONTEXT OF ALIENATION AND ITS RESULTS

Öz

İnsanın öz benliği ile varlığının çatışması sonucunda ortaya çıkan diyalektik olarak nitelendirilebilecek yabancılaşma kavramı sosyal psikolojinin en temel sorunlarından bir tanesidir. Kavram, özellikle insanlık tarihinde bir dönüm noktası olarak görülen sanayi devriminin başlaması ve çalışma ilişkilerinde köklü değişimlerin yaşanmasıyla birlikte farklı bir kimliğe bürünmüştür. Çalışmanın yeri, zamanı ve ödülü konusunda ciddi değişimlere neden olan sanayi devrimi, tarım döneminin tüm paradigmalarını sıfırlamış ve bambaşka bir boyuta sokmuştur. Bu dönemde işverenler tarafından kontrol edilen üretim süreçleri, çalışanların inisiyatiflerini ellerinden almış ve neticede kendi yaptığı işe yabancılaşan yeni bir işgören topluluğu ortaya çıkmıştır. Bu durum ayrıca iş tatmini konusunda sıkıntıları da beraberinde getirmiş, stres, çatışma, tükenmişlik kavramları yabancılaşma kavramıyla birlikte anılmaya başlanmıştır. Söz konusu olgu, emek ve işgören kavramları paralelinde değerlendirildiğinde kendi işine yabancılaşan işgörenin bireysel ve örgütsel verimliliğe katkıda bulunamayacağının da altı mutlaka çizilmelidir. Dolayısıyla üretim araçlarının sahiplerinin değişmesi sonucunda ortaya çıkan emeğin yabancılaşması probleminin altında yatan temel gerçeklik üreten kesimin işgören, sermaye sahibinin ise işveren olmasıdır. Bu çalışmada yabancılaşma kavramı temelinde, kavramın çağrıştırdıkları ve emeğin yabancılaşması olgusu üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yabancılaşma, Emek, Emeğin Yabancılaşması, Stres, Çatışma, Sanayi Devrimi

Abstract

The dialectic referred that occurs with a clash of human's 'self' and 'existence' is one of the main issue of social psychology. The concept turned into a different one in the aftermath of industrial revolution which can be taken into

* Yrd. Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, e-posta: hasanyuksel37@gmail.com

account as a turning point in humankind's history as well as labour relations. The industrial revolution which results in radical changes in the work's place, time, and its reward sets the paradigms of agricultural period zero and pushed it into a different dimension. The production systems controlled by the employers in this age gets the initiatives of the employees and as a result, new employee class alienated to their works appeared. This situation brought other problems like work satisfaction, stress, clash, and burnout. The concept that is assessed within the framework of labour and employee, the fact that the employee alienated to their works will not contribute to individual and organizational productivity is to be highlighted. In other words, the reality that lies behind the problem of alienation of labour as a result of a change in the means of production is the fact that the producers are the employees but the capital owners are the employers. In this study, the definition of alienation, its connotations and the alienation of labour will be mentioned.

Keywords: Alienation, Labour, The Alienation of Labour, Stress, Clash, Industrial Revolution

Giriş

Yabancılaşma, bireyin sahip oldukları ile arzu ettikleri arasındaki çatışmanın sonucunda ortaya çıkan bir diyalektik veya bireyin özü ile varlığı arasındaki çelişkili durum olarak tanımlanabilir. Başka bir ifadeyle felsefi, psikolojik, sosyolojik ve iktisadi referansları olan yabancılaşma kavramının kökeni antik çağa kadar dayanmaktadır. Kavramsal temelde 'belirsizlikler' içeren yabancılaşma, günümüz toplumlarının çözüm bekleyen en temel hastalıklarından birisidir (Akyıldız, 1998: 163).

Sanayi Devrimi, 18. yüzyılda üretim biçimlerinde meydana gelen değişikliğe paralel olarak fabrikasyona geçişi ifade eden tarihsel bir olaydır. Sanayi Devrimi'yle birlikte tarım döneminin paradigmaları tam anlamıyla değişmiş, teknolojinin üretimde kullanılmaya başlanmasıyla seri üretim bu dönemin en temel öncelikleri arasına girmiştir. Buhar teknolojisinin fabrikalarda kullanılması öncelikle tekstil sektöründe kalkınmayı beraberinde getirmiş ve Batı dünyasına başlangıçta 'yoksul zenginliğin' daha sonrasında ise refahın kapılarını açmıştır. Özellikle sanayiye ait işlerde çalışma koşullarının oldukça ağır olması, çocuk ve kadın işçilerin düşük ücretlerle çalıştırılması Batı da zengin yoksulluğa neden olmuştur. Bu yönüyle Batı'nın sanayileşmeden sonraki süreçte kapitalist anlayış çerçevesinde emeğin sömürülmesine ve usulsüz çalışma ilişkilerine bağlı olarak ağır bir bedel ödediği söylenilebilir. Tabi ki Sanayi Devrimi, ev hayatı ve iş hayatı arasında keskin bir ayrıma da neden olmuş, ücret, sendika, fabrika, sosyal politika gibi kavramlar çalışma ilişkileri literatürüne girmiştir.

Günümüzün birçok olgusunun temelinde yatan bir gerçeklik olarak endüstrileşme, tarihsel bir kırılma noktası olarak ele alındığında fabrikalarda iş bölümünü de beraberinde getirdiği yadsınamaz bir gerçekliktir. Diğer taraftan sermaye (işveren) ve emek (işgören) kesiminin ortaya çıkmasına paralel olarak işgörenler üreten, işverenler ise üretim araçlarının ve üretilenlerin sahipleri olan gruplar olarak ortaya çıkmışlardır. Daha açık bir ifadeyle üretenlerin işgörenler ama üretim süreçlerini yönlendirenlerin işverenler olması işçilerin yaptıkları işe karşı önyargıyla yaklaşmalarını beraberinde getirmiştir. İşte bu önyargının ikinci aşaması emeğin yabancılaşması, üçüncü aşaması işten tatmin olamama ve işten ayrılmadır. Bu paradoksal durum işgörenlerin yaptıkları işe yabancılaşmasına ve işten memnun olamamalarına neden olmaktadır. Dolayısıyla emeğin yabancılaşması, işgörenlerin işi sahiplenme duygularından mahrum bırakarak kendi iradeleri dışında ortaya çıkan mekanik bir sürecin başlangıcı ve kendilerinin de alınıp satılabilen bir 'meta' olarak görmeleri süreci olarak tanımlanabilir.

1. Yabancılaşma Kavramı

Yunanca'da *alloiosis* ve Latince'de *alienation* sözcüklerinden gelen yabancılaşma kavramı kişinin benliğinden uzaklaşarak kendinden geçmesi ve benliğinin sınırlarını aşması anlamına gelmektedir. Kavram, özellikle Helenistik dönemde 'Bir ve Tek Olanla' yani Tanrı'yla bütünleşme anlamına geldiği gibi İslam tasavvufundaki Vahdet-i Vücut anlayışıyla da paralellik göstermektedir. Kökeni itibariyle teolojik ve dini referansları bulunan yabancılaşma, kişinin kendi benliğinden sıyrılarak daha üst bir varlıkla bütünleşmesi olarak da ifade edilmektedir (Demirer ve Özbudun, 1999: 10).

İnsanın bastırılması ve yapabileceklerinin sınırlandırılmasının temel bir uzantısı olarak ifade edilen yabancılaşma kavramının temel çıkış noktası bireyin hayatı ve varlığının devamı olan şeylerin hayatının dışında bırakılması veya hiç dikkate alınmaması neticesinde ortaya çıkmaktadır. İnsan varlığı için önemli olan olguların hiçe sayılması şeklinde kendini bulan yabancılaşma, bastırma veya bastırılma kavramlarıyla bütünleşik olarak düşünüldüğünde kavramın Batı düşüncesinin üzerini kapatan veya eksik bırakan bir sürü sıkıntının temelinde yatan temel gerçeklik olduğu görülecektir (Weisskopf, 1996: 15).

Etimolojik olarak yabancılaşma (alienation) sözcüğü, insana tanıdık olmayan veya insandan uzak anlamına gelmektedir. Kavram anlamsal yönü itibariyle genişletildiğinde "insanın olmadığı yer, başka bir deyişle

insanlaştırılmamış yani orada yaşamış ya da yaşamakta olan insanlar söz konusu olmadığı için insan tarafından kendisine uyum sağlayacak şekilde değiştirilmemiş yer" olarak ifade edilebilir. İnsanın bulunmadığı yer insanın bilmediği, tanımadığı ve ona yabacı bir yerdir (Kiraz, 2011: 148). Yabancılaşma kavramı sosyolojik olarak ele alındığında birçok çağrışımlarının olduğu bilinen bir gerçekliktir. İş tatmini, bağlılık, sadakat kavramlarıyla eş değer olarak kullanılan kavramın uzun bir geçmişi bulunmaktadır. Kavram, çalışma ilişkileri bağlamında değerlendirildiğinde ise işgörenin işyeri hakkındaki bilişsel tutumlarının işyeri performansını etkileyeceği varsayımına dayandığı görülecektir (Nair ve Vohra, 2012: 25).

Bireyin özel sosyal durumlara karşı olumsuz veya alaycı düşüncelerini içeren bir kavram olarak ifade edilen yabancılaşma, sosyal yapının kişiliğe olan etkileri üzerinde durmaktadır. Bireyin sosyal olarak edindiği rol ile değerler, hedefler, ihtiyaçlar gibi karakteristik özellikleri arasındaki uyumsuzluk yabancılaşmanın en temel özelliğidir. Yabancılaşma kavramının tam ve net olarak anlaşılabilmesi için (1) bireyin doğası ve eğilimleri belli mi?, (2) yabancılaşma sosyal düzene veya özel durumlara karşı genel bir eğilim mi?, (3) yabancılaşmaya neden olan genel olaylar var mı?, (4) yabancılaşma tek mi yoksa çok boyutlu bir kavram mı? gibi soruların cevaplarının bulunması gerekmektedir (Wegner, 1975: 172).

Marx'ın el yazmalarından hareketle Hegel tarafından ortaya konulan yabancılaşma, psikoloji ve sosyal çalışmaların daha genel ifadesiyle sosyal eleştirinin en temel konularından birisidir (Rotenstreich, 1963: 550). Yabancılaşma, tarihsel süreç içerisinde bilim adamları tarafından farklı şekillerde ifade edilmiştir. Hegel'de yabancılaşma, bireyin bilinçlilik durumuna bağlı olarak evrenin yabancı bir ruhtan başka bir şey olmadığı düşüncesinden hareketle özne olan kendisini nesne olarak görmesinin ön koşulu olan bir kavram olarak tanımlanmıştır. Feuerbach ise yabancılaşmayı insanın özü olarak değerlendirmekte ve Hristiyan inancının kaynağı ile özdeşleştirmektedir. İnsanın kendini geliştirme eyleminin ancak uygun koşullarda ortaya çıkabileceğini savunan Marx ise konuyu üretim araçlarının el değiştirmesiyle ortaya çıkan özel mülkiyet ve işgücünü sosyal bölünmüşlüğü olarak ifade etmektedir (Kon, 1967: 507, 508; Barlett, Shodell, 1963: 322).

Kişinin kendisini ürettiği şeylerden ayırması ve soyutlaması (Corlett, 1988: 700) olarak ele alınan yabancılaşma kavramını teolojik anlamından sıyırarak felsefeye kazandıran Hegel'dir. Hegel'in bu alandaki en önemli katkısı, yabancılaşmayı aşan ve "öte" ile bütünleştiren bir kavram

olmaktan çıkartarak yeniden 'insan'la özdeşleştirilen düşünsel alana çekmesidir. Hristiyan din adamları ve klasik düşünürler yabancılaşmayı, insandan soyutlarken ve insanın aklıyla elde edemeyeceği bir anlam yüklerken, Hegel bu varlığı insana ait olan alana çekmiştir (Denise, 1973: 152-154'ten alıntılayan Demirer ve Özbudun, 1999: 11, 12). Hegel, yabancılaşma terimini "bireyin özde farklı olmadığı ve geçmişte birleşik olduğu bir şeyden ayrıldığının farkındalığı" ve "bireyin özde farklı olmadığı ve geçmişte birleşik olduğu bir şeyden ayrı olan benliğinden kast vazgeçişi ya da teslimiyeti, yani yabancılaşma durumundaki kendisini, bu ayrılığın zeminin yok etmek üzere kurban edişi" olarak iki şekilde ifade etmektedir (Demirer ve Özbudun, 1999: 13).

İnsan sonu olan ve ölümlü bir varlık olarak değerlendirildiğinde yabancılaşmanın kaynağının insanın kendi özelliklerinde yattığı söylenilebilir. İnsan, çevre, aile yapısı, sahip olduğu hayat ve tesadüflerle sosyolojik ve tarihi anlamda koşullanmış bir varlıktır. İnsan hem varlığının hem de var oluşunun farkında olan bir canlıdır. Fakat insan bilincinin konuşma, düşünme, hayal etme, tasarlama gibi yetenekleri insanı var olandan özgür hale getirebilir. Kendisi buradadır ama hayalleri ile farklı yerlere ulaşabilmektedir. İnsan geçmişte olanları hatırlayarak ve gelecekte olacakları da hayal ederek zaman içindeki durumunu aşabilmektedir. Dolayısıyla mekân ve zaman diyalektiği çerçevesinde insanın deneyimlerinin aşılması yabancılaşmanın asıl kaynağı olarak görülmektedir. İnsanın sahip olduğu bilinci, onu dünyasından diğer taraftan dünyası insandan yabancılaştırılabilir. Bilinç bu noktada kilit durumdadır (Weisskopf, 1996: 17).

Sosyal uyum için bireyin ve sosyal adaptasyon mekanizmalarının eksikliği yabancılaşma kavramıyla özdeşleştirilmiştir. Yabancılaşma sendromu, özsaygı, düşük sosyal ilgi ve yüksek benmerkezcilik olgularıyla ilişkilendirilmiştir (Ziller, 1969: 287). Sanayi Devrimi ile başlayan ve günümüzde de önü alınamaz bir şekilde meydana gelen değişim ve teknolojik gelişme, toplumsal ve kültürel kodlarda ve değer mekanizmalarında köklü değişimlere de neden olmaktadır. Toplumların teknolojiye bağlı olarak ortaya çıkan refahlarında yükselme meydana gelirken, toplumun en önemli unsuru olan bireylerin hayatlarından tatmin olma düzeyleri düşmektedir. Dolayısıyla yükselen refah ile bireylerin tatmin olma duyguları arasında negatif yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Bu bağlamda gelir seviyesi artan insanın hayattan beklentileri düşmekte hayatta tatmin olamamakta ve her geçen gün yalnızlaşmakta ve yabancılaşmaktadır. Tüm bu bilgilerden hareketle yabancılaşma, bireyin kültürel, sosyolojik ve doğal çevresine uyumunun azalarak denetimini

kaybetmesi ve çaresiz kalması sonucunda hayattan kopuk ve mutsuz bir birey haline gelerek yalnızlaşması veya kişinin aidiyet hissinden yoksun kalarak topluma adapte olamaması olarak tanımlanabilir (Ofluoğlu ve Büyükyılmaz, 2008: 114).

1930 ve 1960'larda kültürel hayatta kendini hissettiren Marksist hegemonik anlayış, neoliberal politikaların uygulanmasıyla birlikte yerini liberalizme ve yabancılaşma kavramına bırakmıştır (Çelik, 2001: 144) . Yabancılaşmayı sosyal psikoloji bakış açısıyla değerlendiren Seeman, kavrama güçsüzlük, anlamsızlık, normsuzluk, soyutlanma, uzaklaşma olmak üzere beş farklı anlam yüklemiştir (Seeman, 1959: 783; Munshi, 1979: 74).

Örgüt iklimi ve yabancılaşma kavramlarının ilintili olduğu düşüncesinden hareketle bireyin fiziksel, psikolojik, örgütsel ve kişilerarası ilişkilerinin etrafını daha anlamlı, düzenli ve tatminkâr yapacağı oldukça açıktır. Yani olumlu bir örgüt iklimi çalışanda işle ilgili olumlu bir algıya, diğer taraftan olumsuz bir örgüt ikliminin ise bireyi örgütle ilgili olumsuz bir düşünceye iteceği oldukça yüksek bir ihtimaldir. Dolayısıyla bireysel özellikleri ile işin gerekliliklerinin oluşturduğu örgüt iklimi bireylerin örgüt içerisindeki davranışlarını etkileyecektir. Ayrıca örgüt ikliminin olumlu veya olumsuz olması bireyin işe bakış açısını etkileyecek ve birey işe yabancılaşma veya yabancılaşmama konusunda bir tercih yapma durumunda kalacaktır (Bajaj, 1982: 565).

2. Yabancılaşmanın Teorik Anlamdaki Gelişimi

Yabancılaşma kavramı, tarihi olayların etkileşimi, yapısal koşullar ve bireysel katılımcılar temelinde durumsal olayların sonucunda sosyal bir süreç olarak ortaya çıkmaktadır (Twinning, 1980: 417). Yabancılaşma kavramının öncelikle teolojik alanda ortaya çıktığını daha sonra ise Hegel tarafından bilimsel düzlemde incelendiği bilinen bir gerçekliktir. Fakat kavramı üretim ilişkileri ve üretim araçları bağlamında etraflıca literatüre kazandıran ise Karl Marx'dır. Yabancılaşma kavramının tarihi retorik içerisinde kat ettiği mesafenin anlaşılabilmesi açısından bu kavrama atıfta bulunan düşünür ve bilim adamlarının görüşlerinin ortaya konulması oldukça önemlidir (Ofluoğlu ve Büyükyılmaz, 2008: 118, 119).

a. Hegel ve Yabancılaşma

Hareketli üretim hatlarını üretim süreçlerine kazandıran Ford, yığınsal üretim ve kitlesel tüketimin öncülerinden birisi olmuştur. Üretim süreçlerinin tam anlamıyla değişmesi, seri üretime geçilerek yığınsal üretimin gerçekleştirilmesi, zaman baskısı, otomasyon sistemlerinin gelişimi ve iş bölümü gibi kavramlar beraberinde monotonlaşmayı ve emeğin yabancılaşmasını getirmiştir (Orhan, 2010: 135). Yabancılaşma kavramını dini referanslarından çıkartarak felsefeye kazandıran Hegel'dir. Hegel'de yabancılaşma bireyin özünde farklı olmadığı ve geçmişinde birlikte olduğu şeyden ayrılışı ve bunun farkındalığı, bireyin özünde farklı olmadığı ve geçmişinde birlikte olduğu şeyden bilerek vazgeçişi veya kendini kurban edişi olarak anlamını bulmaktadır. Hegel, toplumsal faaliyetleri inşa edenlerin bizzat toplumun bireyleri olduklarını savunmaktadır. Fakat "toplumsal töz, hem insan tininin gelişiminin çeşitli evrelerini belirleyen nesnelleşmiş ifadesi, hem de insan tininin, gelişim süreciyle bütünlük oluşturan bir ürünü olarak düşünülmelidir. Hegel'e göre toplumsal töz, insan tininden özde bağımsız olan bir şey değil, onun bir yönü, varlık tarzı olarak görülür." Dolayısıyla Hegel, insan ve toplumun birbirlerinden ayrılmaz iki temel değişken olduklarını savunmaktadır. Bu açıdan Hegel'de yabancılaşma, bireyin kendi tininden uzaklaşarak bireyselleşmesi anlamında kullanılmaktadır (Özbudun, Markus ve Demirer, 2008: 16-20).

b. Karl Feuerbach ve Yabancılaşma

Yabancılaşma, toplumun bireylerinin ihtiyaçlarına cevap verilebilirliğinin temel bir endişesi olarak ortaya çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle yabancılaşma, bireyin toplumun temel yapısal unsurlarından tatmin olamaması üzerine inşa edilmektedir. Seeman tarafından da ifade edildiği gibi yabancılaşma, tatminsizlik, güçsüzlük, anlamsızlık, normsuzluk, sosyal izolasyon ve kişisel uzaklaşma parametreleriyle özdeşleştirilen temel bir gerçekliktir (Lystad, 1972: 90). Diğer taraftan sömürünün egemen olduğu kapitalist anlayışla birlikte kâr olgusunun ortaya çıkması ve işgörenlerin hiçe sayılarak onların biçimlendirme anlayışı beraberinde işgörenlerde işe karşı yabancılaşma anlayışının ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır (Kart, 2011: 225). Bu durum aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir.

Şekil 1. Seeman'a Göre Yabancılaşma Kavramı ve Çağrıştırdıkları

(Kaynak: Lystad, 1972, s. 90)

Bireyin kendi varlığından ve duygularında uzaklaşması ve kendi varlığını tanımaması olarak nitelendirilen yabancılaşma kavramı, genç Hegel'ciler arasında yer alan Feuerbach tarafından Hristiyanlıkla özdeşleştirilerek anlatılmaktadır. Feuerbach, Hristiyanlık üzerine yaptığı çalışmalarda kişinin kendi içindeki özü keşfetmeden önce bu özü kendi ötesine yansıttığını ve yabancılaşmanın da bu noktada ortaya çıktığını savunmaktadır. Yani yabancılaşma, bireyin özünün kendi dışına yansıması süreci olarak tarif edilebilir. Tin'e vurgu yaparak dışsal Tarih ve Doğa alanını kuran Hegel'den farklı olarak Feurerbach, yabancılaşmanın imgesel olduğunu savunmaktadır. İnsanın yabancılaşmayla karşı karşıya kalması durumunda insan, kendisini yok etmekle kalmayıp aynı zamanda yaratılmamış olan özle de ilintilendirmektedir. Bu açıdan Feuerbach'a göre yabancılaşmanın en önemli artısı insanın 'özünü' kendi dışında aradıktan sonra kendi içinde

aramaya yönelten bir geçiş süreci oluşturmasıdır (Demirer ve Özbudun, 1999: 15, 16).

c. Emile Durkheim ve Yabancılaşma

Durkheim, kavramsal anlamda yabancılaşma kavramını hiç kullanmamasına rağmen "Toplumsal İşbölümü ve İntihar" adlı eserlerinde de geçen ve yabancılaşmayla sonuçlanacak 'anomi' kavramını literatüre kazandırmıştır (Ofluoğlu ve Büyükyılmaz, 2008: 121).

Olağan dışı davranışları yönlendiren normsuzluk ve sosyal eşitsizliğe dayalı bir kavram olarak anomi, durumsal bir yaklaşımdır (Saini, Krush ve Johnson, 2008: 846). Sosyoloji teorilerinden en önemlilerinden biri olan anomi, terim olarak belirgin sosyal norm ve değerlerin ve sosyal düzen eksikliğinin bir izdüşümü olarak tanımlanabilir. Her ne kadar ikisi arasında farklılıklar bulunsa da terimin en önemli savunucuları Emile Durkheim ve Robert K. Merton'dur. Merton, anomiye sebep olan göreceli yoksunluk teorisine vurgu yaparken Durkheim ise hızlı sosyal değişim ve sosyal anomiye dikkat çekmektedir. Durkheim'e göre normatif düzenlemeler bireyleri tehdit etmekte ve hızlı sosyal değişimlere uyum sağlamalarını zorlaştırmaktadır (Huscha ve Mau, 2006: 467).

Bilimsel araştırmalara göre yabancılaşmayla sonuçlanan anomi bireysel, sosyal ve davranışsal olmak üzere üç aşamada gerçekleşmektedir. Diğer psikolojik faktörlerin de rol oynadığı birinci aşamada bireyin kendisi bu sürecin sancısını bizzat hissetmektedir. Bu açıdan birinci aşama oldukça nesneldir. Ancak daha objektif olan ikinci aşama ise sosyal içerik, sosyal düzensizlik ve sosyal patoloji yönüyle toplumda değer ve kurallardan yoksun olan grupları ve örgütleri nitelemektedir. Üçüncü aşama ise anominin davranışsal olarak ortaya çıktığı son basamaktır (Lara, 2007: 848).

Durkheim, temel bir gerçeklik olarak ele aldığı anomi kavramının sosyolojik yönü ağır basan bir terim olarak kullanılmasından yanadır. Dolayısıyla kavram bu yönüyle "hızlı toplumsal dönüşüm dönemlerinde değerler sistemi ve normatif yapının toplumsal yapı ile ilişki ve uyumun bozulması ve toplumu oluşturan bireylerin, davranış, düşünce ve eylemleri üzerindeki belirleyici ve yönlendirici niteliğinin yitirilmesi" hali olarak tanımlanabilir. Bu tanımlamaya göre sadece bireyin davranışları ve yönelimleri değil; aynı zamanda toplumsal normların ve davranış kalıplarının bireyler üzerinde etkili olduğu dikkate alınmalıdır (Tolan, 1981: 171). Dukrheim'in yabancılaşma konusundaki fikirlerinin

özellikle sosyolojik düzlemde ağır bastığı ve yabancılaşma olgusunun kültürel ve toplumsal değer sistemlerinin bireyin davranışlarını şekillendirememesi sonucu ortaya çıktığını fikri oldukça önemlidir (Şimşek, Balay ve Şimşek, 2012: 54).

d. Karl Marx

Yabancılaşma kavramı insan hayatının özüne aykırı bir şekle bürünmesi olarak nitelendirilebilir. Başka bir ifadeyle insanın yaşamın öznesi olmaktan çıkarak nesnesi durumuna geldiği toplumsal bir süreçtir (Şimşek, vd., 2006: 570). Örgütlerde ortaya çıkan rol çatışması, rol belirsizliği, bürokrasi ve örgütsel sadakat yabancılaşmaya neden olmaktadır (Michaels, vd., 1988: 377; Jackson ve Schuler, 1985: 16-78) .

Marx'ın yabancılaşma düşüncesi özellikle Sanayi Devrimi ve etkileriyle şekillenmektedir. 1700'lü yıllarda İngiltere'de ortaya çıkan endüstrileşme, el tezgâhlarının ortadan kalmasına ve bireylerin kitleler halinde köylerden kentlere göç etmesine neden olmuştur. Üretim şekillerinin tam anlamıyla değiştiği bu dönemde fabrikasyona geçilmiş, iktisadi anlamda bankalar kurulmuş, gerek ekonomik gerek sosyolojik olarak bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir (Housel, 2008: 4). Bu dönemde işçi ve işveren sınıfın ortaya çıkmasına ve seri üretime geçilmesine paralel olarak sömürü anlayışının uzantısı olan kapitalist anlayış baş göstermiştir. Marx, yabancılaşma anlayışını emeğin nesnel koşullarından kopuşu olarak nitelendirdiği kapitalizmle açıklamaya çalışmıştır. Bireyin temel hedefinin üretimin arttırılması yoluyla zenginliğe ulaşılması olduğu düşünüldüğünde kapitalizmin insanlığın büyük bir kısmını mülksüzleştirdiğini, ekonomi ve kültür dünyasıyla çelişkili hale getirdiğini savunmaktadır (Marx, 2007: 12).

Sanayileşmeyle birlikte madde veya nesne, insan hayatının her alanına girmekte, insanı silikleştirerek yabancılaştırmaktadır. Yabancılaşma kavramıyla sanayileşme kavramını birbirlerine paralel olarak açıklayan Marx, insanın emek vererek ürettiği malın mülkiyetinin başkasına ait olmasının insanı o nesneye veya mala karşı yabancılaştırdığını düşünmektedir. Dolayısıyla işgören tarafından üretilen malın özne konumuna gelmesi ve işçinin de nesne veya bir meta haline dönüşmesinin yabancılaşmanın en temel özelliği olduğunu savunmaktadır. İşçi için gerçekliğin yitirilmesi veya nesneleşme olarak açıklanabilecek bu durum, yabancılaşma, yoksunlaşma ve kölelik diyalektiği çerçevesinde ele alınabilir (Marx, 2007: 21, 22). Marx, ayrıca işverenin elindeki sermayenin ve işçinin emeğinin yabancılaşmayla sonuçlanacak olan

toplumsal bir sınıf oluşturma gayretinin bir yansıması olarak görülebilir. Dolayısıyla emek-sermaye, ezen-ezilen diyalektiklerini mülkiyet bağlamında değerlendiren Marx, bu durumda düşük meslek özerkliği, kapasitenin yeteri kadar kullanılmaması, karar verme süreçlerine yetersiz katılım olarak nitelendirilecek yabancılaşmanın kaçınılmaz bir gerçeklik olduğu da vurgu yapmaktadır (İlhan, 2012: 42 ve Greenberg ve Grunberg, 1995: 83).

İşlerin tam ve eksiksiz yapılması noktasında bir kontrol mekanizması olarak fabrikalarda oluşturulan iş bölümü, işlerin fabrikalarda parçalanarak yapılmasına olanak tanımıştır. Marx'ın yabancılaşma olgusuyla uyumlu olarak bu durum işin niteliğine göre işlerin parçalanmasına ve çalışan işgücünün gözlenmesine neden olmuştur. Daha açık bir ifadeyle iş ve işçi nesnel ve mekanik bir sürecin parçaları haline getirilmişlerdir (Man ve Öz, 2009: 77). Bu süreç aslında uzun saatler çalışmak zorunda kalan emek (işçi) kesiminin kapalı bir alana sıkıştırılarak, özgürlüklerinden mahrum bırakıldığı ve her türlü baskı ve zorlamaya gülümseyerek yapmacık davranmak zorunda kaldığı yabancılaşma olgusunu da ifade etmektedir. Bu bağlamda yabancılaşma, kişinin yapmak istedikleri ile yaptıkları arasında çelişkinin bir izdüşümü niteliğindedir (Özkaplan, 2009: 21).

Kavramsal olarak bireysel psikolojik bir durumu yansıtan yabancılaşma, bireyin toplumdan ve bulunduğu kültürden tam anlamıyla uzaklaştırılmasını ifade etmektedir. Yabancılaşma duygusunu yaşayan birey, bulunduğu kültürün değerlerini ve normlarını reddetmektedir (Tezcan, 1985: 121). İnsanın özünde ve insani değerlerde problemlere neden olan yabancılaşma, Sanayi Devrimi'nden sonraki süreçte sosyolojik yapıda derin ayrılıklara neden olmuştur (Osmanoğlu, 2008: 13). Nesnel bir özellik taşıyan evrene emeğinin gücünü kullanarak sahip olmaya çalışan insanın anlaşılması için üretim düşüncesini eleştirel bir bakış açısıyla inceleyen yabancılaşma kavramının anlaşılmasıyla mümkün olmaktadır. Marx, insanlık tarihinin ve insan varlığının gelişmesine bağlı olarak insanın kendine ve özüne yabancılaştığını savunmaktadır. İnsanın yabancılaşma fenomeninden kurtulmasının tek yolu sosyalizm sayesinde olacaktır. Marx'a göre yabancılaşma, insanın çevresi üzerinde egemenlik kuramamasından ziyade diğer insanların ve hatta kendisinin öz varlığına yabancı olması olarak ele alınmaktadır. Bunu da sağlayan kendisinin ürettiği kendisinin üstünde ve ona karşı olan nesnelerdir. Dolayısıyla Marx'a göre insan kendisi üretse bile nesneler üzerinde hâkimiyet kuramamakta ve bu durum da yabancılaşma

olgusunun ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır (Tolan, 1981: 142, 143).

e. Melvin Seeman

Kişiler ve toplumsal gruplar arası kurulan ilişkilerde *bağlantısızlık* olarak nitelendirilen yabancılaşma kavramı (Case, 2008: 323) sözlük anlamına göre bireyin etrafındaki insanlarla ilişki kurmaması ve kendini onlardan soyutlaması olarak tarif edilebilir (Cambridge Advanced Learners Dictionary, 2005: 30). Bu yönüyle yabancılaşma kavramı toplumsal bir içeriğe sahip bulunmaktadır. Melvin Seeman'da yabancılaşma konusunda araştırmalarıyla ön plana çıkmıştır. Özellikle toplum içinde yaşayan bireylerin kişisel yönleriyle yabancılaşmaları üzerinde durmaktadır. Bu açıdan kavram, sosyo-psikolojik bir boyut kazanmıştır. Seeman'a göre yabancılaşma, bireyin öz duyuları ve öz gereksinimleriyle bağlantısını kaybetmesi olgusu olarak tanımlanmaktadır. Seeman, yabancılaşma kavramını *anlamsızlık, güçsüzlük, kuralsızlık, soyutlanma ve öz yabancılaşma* olmak üzere beş temel konsept içerisinde ele almıştır (Tezcan, 1985: 121, 122).

1. ***Anlamsızlık:*** Kişinin kendi inanç yollarını etkin kullanamaması ve neye inanacağını belirleyememesi neticesinde ortaya çıkan kendi etkinliklerini anlamlandıramaması ve anlam verememesi süreci olarak tarif edilmektedir.

2. ***Güçsüzlük:*** Bireyin hedeflerine ulaşmada etkinlik gösterememesi ve içinde yaşadığı toplumu tam anlamıyla etkileyememesi sonucunda ortaya çıkan durumdur.

3. ***Kuralsızlık:*** Bireyin hedeflerine ulaşabilmesi için toplum tarafından onaylanmayan davranışlara başvurma konusundaki yüksek beklenti düzeyidir.

4. ***Soyutlanma:*** Bir üyesi olarak içinde bulunulan toplumun kuralları ve değerlerini onaylamama veya amaçlarına yeteri kadar katılmama durumudur.

5. ***Öz yabancılaşma:*** Bireyin kendi kendine yabancılaşarak kendisini tatmin edici etkinliklere katılma noktasında çekimser kalmasına denilmektedir.

f. Eric Fromm-Herbert Marcuse ve Yabancılaşma

Bireylerin aidiyet duygularından uzaklaşarak yalnız kalmaları olarak betimlenen (Özer, 2008: 96) yabancılaşma kavramını maddeci bir bakış açısından kurtararak konuyu psikanalitik alana çeken ve eleştirilerini kapitalist toplumdan ziyade sanayileşme akımına yönelten iki düşünür olan Eric Fromm ve Herbert Marcuse'a mutlaka değinilmesi gerekmektedir. Freud'un psikanaliz kuramının Marksist temelde yeniden yorumlanmasıyla meydana gelen kavramsal çerçeveye vurgu yapan Fromm, sağlıklı toplumlarda yabancılaşma olgusu üzerinde durduğu görülmektedir. Fromm, "başkalarıyla toplumsal ilişki içinde olmak, yaratıcı olmak, sabit köklere sahip olmak, kimlik gereksinimi, kendini zihinsel anlamda yönlendirebilmek" gibi insanın temel gereksinimlerine vurgu yapmaktadır. İnsanın akıl sağlı da bu gereksinimlerin karşılanma miktarlarıyla doğru orantılıdır. Fakat yabancılaşmayı toplumsal karakterin bir unsuru olarak gören Fromm'a göre gereksinimlerin karşılanma sürecinde çevre ve etkileri de oldukça önemlidir. Yani bazen çevre, kişinin sağlıklı bir yaşam sürmesinin önündeki en büyük engel olarak karşılaşılan durumdur. Bundan dolayı sağlıklı bir psikolojik yapı üretim ve dağıtım süreci olarak ifade edilen iktisadi koşullarla doğrudan ilişkilidir. Dolayısıyla Fromm, bireyin akıl sağlığının toplumsal koşullara uyum sağlamasıyla değil; toplumsal koşulların bireyin ihtiyaçlarını karşılamasıyla gerçekleşeceğini ifade etmektedir (Demirer ve Özbudun, 1999: 31, 32).

Otomasyon sürecinin istihdamı azalttığı ve gerçek işleri yok ettiğini düşünen Marcuse, emeğin faydacı değerini yok etme konusunda oldukça ısrarlı davrandığını ortaya koymaktadır. İnsanın ürettiği maddelerin her ne kadar kullanım değeri olmasa da gereksinimlerinden kurtulmuş ve özgür hale gelmiş insanın ihtiyaçların ortaya çıkmasına paralel olarak benzer objeler üretebileceğini savunmaktadır (Schoolman, 1973: 298). Yabancılaşma konusunda Marcuse, teknolojik düzenlemeler ve otomasyon sistemlerinin gelişimi toplumsal sistemleri içine kapalı ve güdümlü bir hale getirerek sistemin devamı sağlanmakta ve işçi sınıfının karşı çıkma gücünün de elinden alınmasıyla "tek boyutlu topluma" ve insanın da "tek boyutlu insana" dönüştürüldüğü söylenilebilir. Dolayısıyla sanayi toplumunun örgütlenme biçimlerinde meydana gelen değişikliğin bir izdüşümü olarak ortaya çıkan yabancılaşma (Özkul, 2001: 139), aslında Marcuse'a göre işçi sınıfının teknolojinin gelişimiyle sindirilerek toplumsal çeşitliliğin engellenmesi süreci olarak değerlendirilebilir (Tolan, 1981: 161).

g. Adam Smith

Serbest piyasa ekolünün ve liberalist düşünce yapısının kurucusu olan Adam Smith, piyasaların görünmez el vasıtasıyla kendilerini dengeleyeceğini ve ekonomiye devlet müdahalesinin gerekli olmadığını savunmaktadır. "Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler." sloganıyla bütünleşen bu anlayış, ekonomik büyümenin temel itici gücünün işbölümü olduğu varsayımına dayanmaktadır (Ardıç ve Aydın, 2011: 2, 10).

Emeği gerek nitelik gerek nicelik yönüyle değerlendiren Adam Smith, sosyal yaşamda emeğin çok önemli bir yeri olduğunu savunmaktadır. Emeğe doğal kaynaklardan daha fazla önem atfeden Smith, doğal kaynakların emek olmaması durumunda etkili olamayacağını ve o ülkenin ilerleme yolunda ciddi bir mesafe kat edemeyeceğini ifade etmektedir. O halde Smith, bir ülkenin zenginliğinden söz ederken mutlaka emeğine de vurgu yapılması gerektiği görüşündedir. Ona göre emeğin verimliliği ve kalitesi toplumsal süreçleri yönlendiren en önemli etmendir. Dolayısıyla gelişmiş ülkelerde emeğin niceliğinden ziyade niteliğinin etkili olması ülkelerin ekonomik kalkınmalarının altında yatan en önemli faktördür (Turanlı, 2011: 67; emeğin verimliliği için bkz. Smith, 1948: 16- 20).

Smith'in yabancılaşma üzerindeki tezleri özellikle Taylorist perspektifle uyumlu olarak ortaya çıkan işbölümü kuramına yaptığı atıflarla kendini göstermektedir. Adam Smith verimli bir ekonomik düzlemde çalışan işçilerin sorunlarının farkında olduklarının altını çizmektedir. Bilhassa iş bölümü ve iş kolaylaştırma tekniklerinin işverenlerce belirlenmesi işçilerin bedensel ve zihinsel yeteneklerini törpülemekte ve onların motivasyonlarını düşürmektedir. Başka bir ifadeyle üretim süreçlerinin işverenler tarafından yönlendirilmesi işgörenleri kendi yaptıkları işe ve ürettikleri nesnelere yabancılaştırmaktadır. Diğer taraftan Smith'e göre iş bölümü bireyleri sadece meslek uzmanlaşması ile sınırlandırmakta ve bakış açılarını daraltmaktadır. Dolayısıyla Smith'e göre birinci aşamada işbölümü kalifiye işçiler için geçerli olduğu gibi küçük işleri yapan işçiler için de geçerlidir (Ofluoğlu ve Büyükyılmaz, 2008: 124) .

3. Emeğin Yabancılaşması

Emek, işçinin üretim süreçlerinde ortaya koyduğu katma değer olup, insan varlığının da varoluş nedeni oluşturmaktadır. Kişinin bir şeyler üretmesi olarak tanımlanabilecek çalışma ve emek kavramları, bir

projenin gerçekleştirilmesinde kişinin bilinciyle birlikte iradesini yönlendiren ve kişinin üretimle özdeşleştirdiği mevcut yeteneğini kullanma iradesi kazandıran bir yol haritasıdır (Yıldız, 2010: 149).

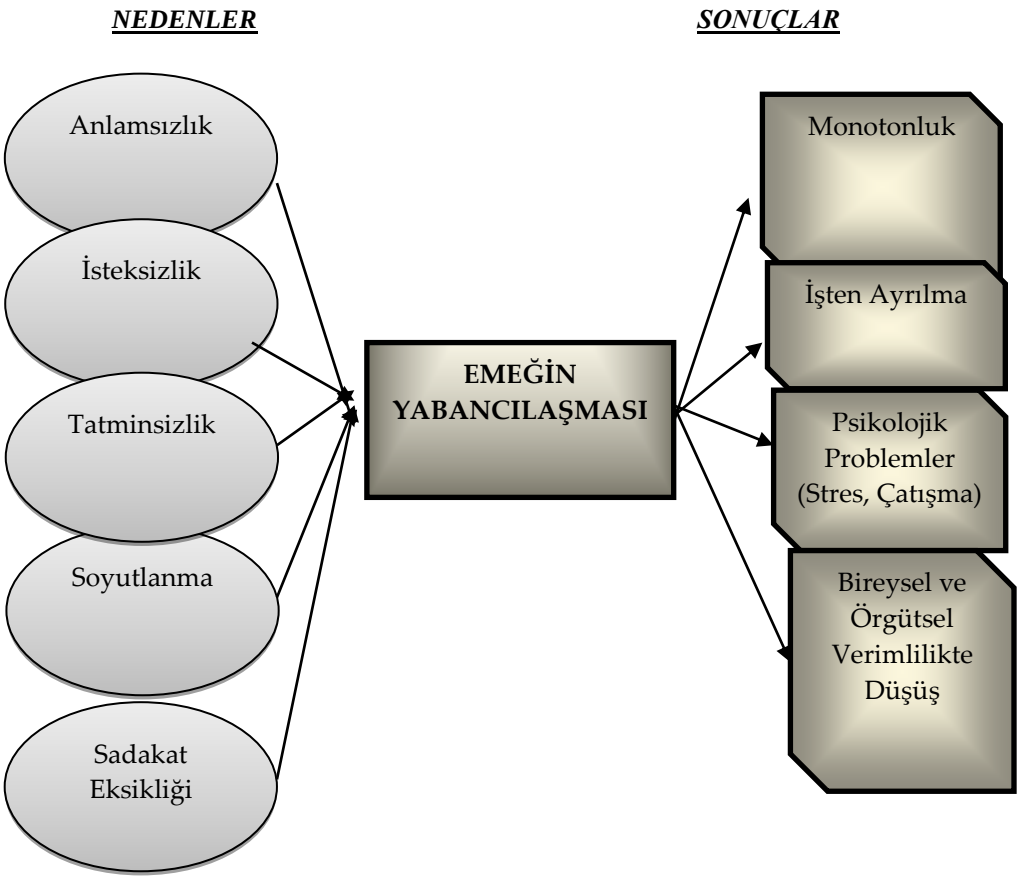
Aşırı bürokrasi, tatmin olamama gibi temel sebeplerle bireyin toplumsal hayattan ve iş yaşamından soyutlanması ve ayrımı olarak tanımlanan yabancılaşma kavramının diğer bir boyutu işgörenin kendi işi üzerine kontrol kuramadığı ve otorite oluşturamadığı emeğin yabancılaşmasıdır. Mülkiyet araçlarının işverene ait olması nedeniyle işgörenin işlerde tam bağımsız olmaması, yaratıcılığın ve değişimin ön plana çıkartılmaması, bireylerin kendilerini ifade edememeleri ve işlerin anlamsızlaşması gibi temel faktörler emeğin yabancılaşmasının en temel belirleyicileridir (Nair ve Vohra, 2010: 602, 603). Örgütlerde kişiler arası iletişimi olumsuz şekilde etkileyen yabancılaşma (Appelbaum, vd., 2012: 282), işyeri ilişkilerine zarar vermekte ve gerek bireysel gerekse örgütsel verimliliği düşürmektedir.

Emeğin yabancılaşması teorik anlamda ele alınmak istendiğinde Karl Marx'ın görüşlerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Emeğin yabancılaşmasını işçinin kendi ürettiği ürün karşısında yabancı bir nesne karşısındaymış gibi hissetmesi olgusu olarak gören Marx'a göre emeğin gerçekleştirilmesi bir yönüyle kişinin kendini gerçekleştirmesi; emeğin yitirilmesi ise kişinin kendi benliğini yitirmesi olarak ifade edilebilir. Bu anlamda emeğin ortaya konularak ürünün üretilmesi sürecinde işçi hem işine hem de ürettiği nesneye karşı yabancılaşmakta ve kendisini nesnenin bir parçası hissetmektedir. İşgörenin nesneyi sahiplenmesinin yabancılaşmanın başlangıcı olduğu düşüncesinden hareketle işçi ne kadar az nesne üretirse o kadar fazla nesneyi sahiplenmekte ve o kadar fazla yabancılaşmaktadır (Marx, 2007: 19, 21, 22) .

İşgörenlerin istekleri, inançları ve niyetlerine bağlı olarak ortaya çıkan emek yabancılaşması işgörenin realitelerle hayal ettikleri arasındaki çelişkinin bir ifadesidir. İşgörenlerin örgüte verdikleri değerde meydana gelen azalma, yaptıklarını anlamsız bulma, kendilerini başkalarından soyutlayarak örgüt içinde yalnız ve güçsüz hissetme emeğin yabancılaşmasını en temel semptomlarıdır (Mendoza, vd., 2007: 59). Emeğin yabancılaşması, işgörenin kendini örgütten soyutlaması gibi temel olgular bireylerin örgütlerin hedef ve vizyonlarını paylaşması ve benimsemesi olarak ifade edilen örgütsel bağlılıklarını da azaltacaktır (Michaals, vd., 1996: 9 ve İbicioğlu, 2011: 228). Her ne kadar kişi yaptığı işten memnun olmadan işini yapsa da olması gereken yerde olamayan insan kendi öz varlığını farklı çalışma koşulları altında çalışarak tanımlayamayacağından bu durum da kişinin kendisine yabancılaşması

sonucunu doğuracaktır (Yıldız, 2010: 150). Sadece bireysel değil aynı zamanda kurumsal ölçekte meydana gelen yabancılaşma emek paradigması açısından ele alındığında, işgörenlere mesleki roller açısından çatışmalara ve kariyer olumsuzluklarına neden olmaktadır (Köksal, 2010: 108 ; Chiaburu, Diaz ve Vos, 2012: 1). Bu durumsal gerçeklik aşağıdaki şekille ifade edilmektedir.

Şekil 2. Neden Sonuç İlişkisi Kapsamında Emeğin Yabancılaşması

Şekil 2'den ve yapılan tüm bu literatür taramasından hareketle kişinin işinden soğuması veya işinden uzaklaşması, kendini soyutlaması olarak nitelendirilebilecek emek yabancılaşması terimi başta işgörenin işini

anlamsız, sıkıcı bulmasıyla başlayan işe karşı isteksizlik ve tatminsizlik duyguları ile devam eden ve kişinin kendisini işinden soyutlaması ve işine bağlanamaması ile süren bu sistematik süreç, iş yaşamında monotonlaşmaya, işten ayrılmalara, örgütsel ve bireysel verimlilikte düşüşlere hatta psikolojik problemlere neden olmaktadır. Şimdi de emeğin yabancılaşmasına neden olan sanayileşme, kentleşme ve teknoloji gibi olguları inceleyelim.

a. Sanayileşme ve Yabancılaşma

Küresel bir etki unsuru olarak sanayileşme, ticari faaliyetleri yönlendiren ve milyonlarca insanın yaşamını etkileyen, çalışma kavramını köklü değişikliklere uğratan küresel bir olgudur. Söz konusu kavramın devrim olarak nitelendirilmesinin en önemli sebebi ise siyasi, sosyal, politik temelde köklü, derin, topyekûn bir değişikliğe sebep olmasıdır (Rose, 2008: 6, 8). Öncelikle seri üretime dayalı tekstil sektöründe başlayan sanayileşme hamleleri, daha sonraları ulaşım ve demir-çelik sektörüyle devam etmiştir (Hillstrom ve Hollstrom, 2006: 1).

Teknolojinin üretim sistemlerinde kullanılmasıyla baş gösteren, para ve mal piyasalarında oldukça etkili olan Sanayi Devrimi (Yeldan, 2002: 3), değişim ve dönüşüm kavramlarıyla özdeş bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. 18. yüzyıl Sanayi Devrimi çalışma ilişkileri literatüründe de köklü değişimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Üretim sistemlerinde, üretim ilişkilerinde, işbölümünde, zaman kavramında, ekonomik sistemlerde, işin anlamı ve amacında ve iş için yapılan ödemeler (ücret) gibi bir dizi kavramda değişimler meydana gelmiştir. Özellikle ücret, emek, sermaye, sosyal politika, sendika gibi olgular çalışma ilişkileri literatürüne girmiştir. Çalışmanın kendi tanımlamalarında meydana gelen bu değişimler aynı zamanda çalışanları da etkilemiş, çalışma-çalışan diyalektiğindeki bu değişimler işgücünün niteliklerinde de değişime neden olmuştur.

Tarım döneminin zanaatkârlarının sanayi döneminin vasıflı işçi unsurunu meydana getirdiği (Steward, 2008: 17) sanayileşmeyle birlikte buharlı makineler üretim zincirinin en önemli halkasını oluşturmuştur. Buharın fabrikasyon süreçlerinde kullanılması üretimde el tezgâhlarının bırakılarak daha modern, daha teknik üretim anlayışına geçişi sağlamıştır. Sanayi Devrimi sonrasında meydana gelen paradigmatik değişimler aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 1. Sanayi Devriminin Sonuç Merkezli Analizi

SANAYİ DEVRİMİ'NİN SONUÇLARI
Sanayi Devrimi sonrası artan üretime paralel olarak köylerden kentlere yoğun göçler yaşanmıştır. Bu göçler başta çarpık kentleşme ve konut problemini de beraberinde getirmiştir.
Üretim ilişkilerinin değişmesi beraberinde emek ve sermaye kesiminin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Sermayenin emek karşısındaki tahakkümü başlamıştır. .
Deniz aşırı ticaretin gelişmesiyle ekonomik ilişkiler ağı yoğunlaşmış ve küreselleşme hız kazanmıştır.
Üretimin artması beraberinde kalkınma anlayışını getirmiş ve Batı toplumlarında ekonomik refahın artmasına neden olmuştur.
Konu olumsuz yönleriyle ele alındığında sömürü anlayışının bir uzantısı olarak emeğin sermaye karşısında ezilmesi, ağır çalışma koşulları, çocuk işçilerin çalıştırılması gibi gerçeklikler aslında Sanayi Devrimi'nin sermaye kesimi hariç diğer sosyolojik unsurlar için sefaletin başlangıcı olmuştur.
Artan gelirle birlikte zengin ve fakir arasındaki uçurum derinleşmiş, bireysel yaşama anlayışının ortaya çıkmasıyla birlikte toplumsal bütünleşme tehlikeye girmiştir..
Sanayi Devrimi'nin en temel özelliği artan makineleşme ve teknolojiye paralel olarak ortaya çıkan proleter yani işçi sınıfıdır. Tarım döneminin doğal çalışma anlayışı terk edilmiş, çalışma fabrikaların duvarları arasında sıkıştırılmıştır.
Nüfusta artışlar meydana gelmiştir.
Çalışma kavramının tanımında değişiklikler meydana gelmiş, insanlık işçi, işveren, fabrika, ücret, sosyal politika, işsizlik, istihdam, sosyal güvenlik, işçi sendikaları sendika gibi sosyal politika unsurlarını tanımaya başlamıştır.
Sanayi devrimi, pazar ekonomisine uyum sağlayamayan ve sanayileşme olgusunu takip edemeyen devletlerin sonunu hazırlamıştır.
Ticaretin küresel bir nitelik kazanmasıyla başta deniz ve demiryolu gibi ulaşım ağlarının gelişimine zemin hazırladı.
Serbestlik ve kuralsızlık anlayışı beraberinde sömürü düzenin kurucusu olan kapitalist bakış açısını getirmiştir.
"Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" (Laizzez Faire, Laizzez Passer) şeklinde sloganlaşan liberalizmin düşünsel ve yapısal temelleri atılmış ve sermaye birikimi sağlanmıştır.

(Kaynak: Bozkurt, 2000, s. 195; Ateş 2006, ss. 26, 27, 30; İzgi ve Özpolat, 2008, s. 230; Çetin, 2002, s. 88; Moore, 2000, s. 2; Talas, 1995, s. 60)

Sanayi Devrimi'nin sonuçlarında görüldüğü gibi bu dönemin en tipik özelliği özgürlüğü elinden alınan ve işverenin emri altında çalışmaya mahkum edilen çalışan (işçi-emek) sınıfıdır. Üretim araçlarının işveren kesiminin elinde olması ve işgörenlerin bu sürecin dışında kalarak

müdahale edememeleri işgörenleri işlerinden uzaklaştırarak işlerine yabancılaştırmıştır. Bu bağlamda sanayileşmenin emeğin yabancılaşmasına katkısının yadsınamaz boyutlarda olduğu söylenilebilir.

b. Kentleşme ve Yabancılaşma

Kentleşme, Sanayi Devrimi'nden sonra köylerden kentlere yaşanan yoğun göçler sonucunda ortaya çıkan bir olgudur. Kentleşme, dar anlamıyla ele alındığında kent sayısının ve kentlerde yaşayan nüfusun artışı anlamına gelmektedir. Kentsel nüfusun ortaya çıkışında başta doğum ve ölümler arasında oluşan farkın artışı yani doğumların ölümlerden fazla olması ile ekonomik gelişmelere paralel olarak köylerden kentlere olan göçlerin artışıdır. Her şeyden öte kentleşme, ülkelerin gelişim süreçlerinin, ekonomik, siyasi ve sosyal değişimlerinin bir manifestosu niteliğindedir (World Urbanization Prospects The 2003 Revsion, 2004: 15; Kasarda ve Crenshaw, 1991: 469). Bu yönüyle kentleşme, salt bir nüfus hareketi değil; aynı zamanda sosyolojik yapının kılcallarında meydana gelen sosyo-ekonomik dinamiklerin de temel yapıtaşıdır. Dolayısıyla kentleşme "sanayileşmeye ve ekonomik gelişmeye koşut olarak kent sayısının artması ve bugünkü kentlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplum yapısında artan oranda örgütleşme, iş bölümü ve uzmanlaşma yaratan, insan davranış ve ilişkilerinde kentlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikimi süreci" olarak ifade edilebilir (Keleş, 2010: 27).

Sanayi Devrimi, kentleşme sürecini hızlandırdığı gibi olumsuz anlamda bu süreci etkileyen en önemli değişken olmuştur. Bu durumun en önemli göstergesi toplumsal kontrolün dışında sağlıksız bir şekilde büyümesi ve şekillenmesidir. Sanayi üretiminin fazla işgücüne duyduğu ihtiyacın artması, insan gereksinimlerini karşılamaktan uzak konut mahalleri ve sermaye kesiminin bu yapılardan beklediği kar oranları, bu durumun en belirleyici ilkeleridir. Böylece kentin hacimsel olarak kalitesiz ve plansız olarak büyümesi oluşan büyük kentlere özgü patolojik özelliklerin her geçen gün önem kazanmasına ve kentlerin insana bakan kimliklerinin kaybolmasına zemin hazırlamıştır. Göç eden bireylerin iş bulma problemleri toplumsal ve kültürel sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu sorun alanlarının en başında ise ekonomik getirilere bağlı olarak bireylerin daha fazla bireyselleşerek içe kapanması ve yalnızlaşmasıdır. Yalnızlaşan bireyler ise topluma değerlere ve başka bireylere karşı yabancı hale gelmektedirler. Dolayısıyla kentleşme sürecinin sonunda bireyler her ne kadar kentin bir üyesi olsa da hem kendilerine hem de

üyesi bulundukları kentlere karşı bir yabancılaşma eğilimine girmektedirler (Tolan, 1981: 256, 259; Ofluoğlu ve Büyükyılmaz, 2008: 136). Bu durum gerek endüstrileşme döneminin kentleşme sürecine ilk tanık olanlar gerekse günümüz insanları için sosyal ve psikolojik problemleri de beraberinde getiren bir gerçekliğin altını çizmektedir.

c. Teknoloji ve Yabancılaşma

21. yüzyıl tarımdan sanayiye, sanayiden de bilgi çağına evrilen bir dönemi yaşamaktadır. Günümüzün en önemli katma değer unsuru bilgidir. Bu yönüyle bilgiyi üreten ve bilgiyi kullanan ülkelerin diğerlerine göre gerek ekonomik gerek rekabet noktasında fark attığı bilinen bir gerçekliktir. Bilgi ise teknolojiden soyutlanamamakta, her iki kavramda birbirlerinin tamamlayıcı unsurları olarak ön plana çıkmaktadır.

Bilgi kavramı, Latince "informatio" kelimesinden türemekte olup, biçimlendirme, şekillendirme ve haber verme aktivitesi veya işlenmiş, anlamlı bir değer olarak tanımlanmaktadır. Bilgi ise genel anlamıyla "düşünme, yargılama, akıl yürütme, okuma, araştırma, gözlem ve deney sonucunda elde edilen düşünsel ürün" olarak nitelendirilmektedir (Şimşek ve Çelik, 2011: 374). Bilgi bir değer olarak ele alındığında ulusal ve uluslararası ölçekte ekonomik getirileri olan bir kavram olarak da tanımlanabilir.

Teknoloji ise insanın yaşamını devam ettirebilmek ve ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla yararlandığı araç ve gereçlerin tümü olarak nitelendirilebilir (Ofluoğlu ve Büyükyılmaz, 2008: 1). Başka bir ifadeyle teknoloji, "üretim makinelerinde, üretim yöntemlerinde, ürünlerde 'yenilik' yaratmayı; bu yeniliklerde üretimi artırmayı, verimliliği yükseltmeyi, yani rekabet üstünlüğü ve kârı artırmayı sağlayan anahtar" şeklinde tanımlanabilir. Bu anahtar unsur üretim faktörlerinden emek ve sermayeye ek olarak her geçen gün etkinliğini artıran üçüncü bir öğe olarak kendisini göstermiştir (Kiper, 2004: 61).

Teknolojinin en önemli özelliği araştırma ve uygulamaya dayalı bir kavram olmasında yatmaktadır. Yıllardır teknoloji kavramıyla ilgili araştırmalar yapılmasına rağmen teknolojinin net bir tanımının yapılması konusunda bir başarı sağlanamamıştır (Orlikowski, 1992: 398). Fakat bilinen gerçeklik şudur ki toplumsal dinamiklerde fark yaratan ancak elde edilmesi uzun soluklu bir uğraş olan teknoloji anlayışı ekonomik büyümenin en önemli unsurlarındandır. Teknoloji alanlarının çeşitlilik

kazanması, yüksek rekabet, artan maliyetler, küreselleşme gibi temel paradigmalar inovasyon yönetimini her geçen gün zorlaştırmaktadır. Yani teknolojik üstünlük sağlamak için mutlak surette stratejik bir perspektif oluşturulmalı, kısa, uzun ve orta vadede sürdürülebilir plan ve projeler geliştirilmelidir (Bayhan, 2004: 285).

Teknoloji, her ne kadar insan yaşamında kolaylıklar sağlasa da makineleşmeye ve üretim süreçlerinin insanın inisiyatifinden çıkmasına paralel olarak birey, yaptığı işe yabancı hale gelmektedir. Bu süreç sonunda makineler insan yaşamının bir parçası değil, insan yaşamı makinelerin bir parçasına dönüşmüş ve makine merkezli bir esaret anlayışı ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda söz konusu teknolojik gelişmelerin insanı kendi yaşamına yabancılaştırdığı gerçeği üzerinde durulabilir. Dolayısıyla teknolojik yaşamın yabancılaşmaya olumlu katkı sağlayan başka bir unsur olarak ele alınması imkân dâhilindedir.

4. Emeğin Yabancılaşmasının Sonuçları

İşgörenin işinden tatmin olmaması, kendi ürettiği ürünün sahibinin kendisinin olmaması, işgörene bağımlı bir nesne haline gelmesi olarak ifade edilen emeğin yabancılaşması, stres, çatışma, monotonluk, işten ayrılma gibi bir dizi problemi de beraberinde getirecektir.

a. Stres

Yorgunluk, tansiyon, yüksek kan basıncı gibi hastalıklarla sonuçlanan stres, vücudun fiziksel ve duygusal tehlike ve uyarıcılara karşı verdiği bir tepki olarak tanımlanan stres, birey ve çevre arasındaki uyumsuzluğu gösteren en temel unsurdur (Şimşek ve Çelik, 2011: 284). Çalışanda iyi veya kötü anlamda strese neden olan üzüntü, kaygı, tatminsizlik, yabancılaşma gibi bazı nedensel gerçeklikler bulunmaktadır. Hans Selye'ye göre stres, çok iyi bilinmek ve çok az anlaşılmak arasında ikilimler yaşatan ve insan vücudunda gerilimlere neden olan bilimsel bir bakış açısının izdüşümleridir (Olpin ve Hesson, 2012: 3). Başka bir ifadeyle günümüz çalışma ilişkilerinde bir veba olarak ele alınabilecek stres "iş yaşamında birey üzerinde baskıyı arttırarak çalışanın işten soğumasına ve performansını düşmesine neden olan bir kavramdır." Bu tanımsal gerçekliklerden hareketle stres ve stres yapıcılarla ilgili olarak ortaya konulması gereken durumlar aşağıdaki şekilde belirtilmiştir (Olpin ve Hesson, 2012: 3).

Şekil 1. Stresle İlgili Bazı Temel Gerçeklikler

(Kaynak: Olpin ve Hesson, 2012, s. 3).

Başta sanayileşme, kentleşme ve teknoloji gibi temel faktörlere bağlı olarak ortaya çıkan emeğin yabancılaşması, çalışan üzerinde olumsuz sonuçlara neden olmaktadır. Bunlar içerisinde en temel olanı çalışanın üretim araçlarına sahip olmaması ve ürettiği nesne ile kendisi arasında bir aidiyet duygusu geliştirememesi sonucunda ortaya çıkan stres faktörleridir.

b. Çatışma

Emeğin yabancılaşmasının neden olduğu bir diğer problem alanı örgütlerde ortaya çıkan 'çatışma' sorunsalıdır. Birey hayatının en temel özelliklerinden biri olan çatışma insan varlığının devamı için oldukça önemlidir. Daha açık bir ifadeyle bireyin yaşam karşısındaki mücadelesi olarak çatışma, "bireylerin ve grupların birlikte çalışma sorunlarından kaynaklanan ve normal faaliyetlerin durmasına veya karışmasına neden olan olaylar" olarak tanımlanmaktadır. Gerek bireysel ve gerek grupsal

dinamiklerin farklılıklarından kaynaklanan çatışma, esneklik çerçevesinde iyi yönetildiği takdirde örgütlerde farklı karar alternatiflerinin ön plana çıkarılması konusunda kolaylıklar sağlamakta, çalışanların zihinsel çabalarını güçlendirerek yaratıcılıklarını artırmakta ve uzmanlaşmaya zemin hazırlayarak örgütlerde profesyonel bir bakış açısını doğurmaktadır. Bu bağlamda rol tanımlarının net olmaması, örgüt içerisinde meydana gelen bağımlılıklar, örgüt merkezli görev ve sorumluluklarda meydana gelen karmaşıklıklar, örgütsel ve bireysel amaçların çakışması gibi temel nedenler çatışma kavramının ortaya çıkmasının en temel nedenleridir (Eren, 1993: 363-367).

c. Tükenmişlik

Çalışan insanlarda görülen patolojik bir problem alanı olarak tükenmişlik kavramı, duygusal çöküntü, kendine yabancılaşma ve aşağılanma gibi temel nedenlere bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Tükenmişlik, çok yoğun bir şekilde problemi olan başka bireylerle uğraşma ve ilgilenmenin, aşırı duygusal yüklenme ve akabinde gelen bitkinliğin sonucunda ortaya çıkan kronik duygusal bir kasılma durumudur. Bu açıdan tükenmişlik kavramı, iş stresinin bir parçası olarak nitelendirilebilir. Emeğin yabancılaşmasının kişide neden olduğu aşırı duygusal yoğunluk, tükenmişliği de beraberinde getirmektedir (Maslach, 2003: 2, 3).

d. Monotonluk

İşin özellikleri, işyerinin durumu, işçinin psikolojik özellikleri gibi nedenlerle ortaya çıkan ve çalışanın aynı tempoda sürekli bir şekilde çalışması olarak tanımlanabilecek monotonluk olgusu emeğin yabancılaşmasının bir diğer sonucudur. Sanayileşme sonucunda fabrikasyona geçilmesiyle birlikte yeni iş ortamlarında aşırı iş bölümü meydana gelmiştir. Her ne kadar olumlu sonuçları olsa da monotonluk kavramı bireylerde psikolojik temelde bezginliğe neden olmaktadır. İş bölümü konusunda ilk teorik atıfları bulunan Adam Smith, bu kavramın iş yerlerinde çalışanların akıllarını kullanmaktan uzaklaştırdığını ve işleri rutinleştirdiğini savunmaktadır. Üretici düşünmesine gerek kalmayan bireyin ise bilişsel zekâsı törpülenecek ve kişi çalışma yeteneklerinin büyük bir kısmını kaybedecektir (Eren, 1993: 156, 157). İşçinin kendi emeğine yabancılaşması sonucunda ortaya çıkacak monotonluk kavramı belirtilen bu sorunlara da neden olmaktadır.

5. Sonuç

Sosyal psikolojinin en önemli sorunlarından biri olan, kelime anlamı itibariyle tanıdık ve bilindik olmayan, kişiye uzak anlamlarına gelen yabancılaşma, insanın öz benliği ile varlığının çatışması sonucunda ortaya çıkan diyalektik süreç olarak nitelendirilebilir. Başka bir ifadeyle yabancılaşma, bireyin olmak istediği şey ile olduğu şey arasındaki paradoksal durumu ifade etmektedir. Bireyin yabancılaşmasına neden olan temel faktör hoşuna gitmeyen bir şeyle karşılaşmış olmasıdır. Çalışmada sanayileşme, kentleşme ve teknoloji ekseninde değerlendirilen emeğin yabancılaşması ise işçinin yaptığı işten tatmin olmayarak uzaklaşması anlamına gelmektedir.

Çalışmanın yeri, zamanı ve ödüllendirilmesi konusunda farklılaşmalara neden olan sanayileşmeyle birlikte meydana gelen yapısal değişiklikler, bir dizi köklü değişimi de beraberinde getirmiştir. Seri üretim ve fabrikasyon anlayışı iş bölümüne de zemin hazırlamıştır. İş bölümüyle birlikte daha rutin hale gelen işler, sermaye kesiminin ortaya çıkışı, işçinin üretim araçları üzerinde mülkiyet hakkının bulunmayışı gibi temel dinamikler işçilerde strese, monotonluğa, çatışmaya, işe devamsızlığa ve sonuç itibariyle emeğin yabancılaşmasına neden olmuştur. İşçi devriminin gerçekleştirilmesi gerektiğini savunan Marxsist anlayışın etkisiyle ortaya çıkan emeğin yabancılaşması, aslında işveren kesimine işçilerin yöneltmiş olduğu tepkinin bir sonucudur. Üretim süreçlerinde inisiyatifi elinden alınan işçi kesimi, işyerindeki bu durumdan memnun kalmayarak kendi ürettiği nesneye veya kendi işine yabancılaşan bir grup halini almıştır. Kendi işine yabancılaşan ve kendi işinden uzaklaşan kişilerin de örgütsel verimliliğe katkılarının sınırlı düzeyde olacağı oldukça açıktır.

Sanayileşmeyle birlikte fabrikaların açılması ve köylerden kentlere yaşanan göç sonucunda ortaya çıkan kentleşme kavramı da emeğin yabancılaşmasının başka bir nedenidir. Göç eden bireyler yeni ve tanımadıkları bir yerde, tanımadıkları kişilerle yaşamak zorunda kalmış ve neticede birbirlerine yabancılaşan insan toplulukları ortaya çıkmıştır. Bu durum kentsel mekânlarda bireyler ile kentin kendisi arasında kopukluklara neden olmuştur.

Emeğin yabancılaşmasının diğer bir nedeni de yenilik, inovasyon, üretici düşünce anlamlarına gelen teknolojinin sanayi de yoğun bir şekilde kullanılmasıdır. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse günümüz bilgi çağının bir uzantısı olarak teknolojinin sanayide yoğun bir şekilde kullanımı, işçileri üretim süreçlerinden bay pas etmiş, etkilerini kısıtlamış

ve işçinin içe kapanışına neden olmuştur. Tabii ki bu durum yine emeğin yabancılaşması sonucunu doğurmuştur.

Stres, monotonluk, tatminsizlik, çatışma ve hatta işten ayrılma gibi sonuçlara zemin hazırlayacak olan emeğin yabancılaşması ve daha içe kapanık bir hal alması şüphesiz sanayileşme sürecinin başlangıcıyla ortaya çıkan bir olgudur. Dolayısıyla bu durum işçinin işveren lehine yine işverene verdiği zorunlu bir kozdur. Bu sosyal problemin çözülebilmesi için işyeri yönetimleri işçinin ihtiyaçlarını karşılayabilecek hale getirilmeli, işçinin üretim süreçlerinde bir "değer" unsuru olarak çok önemli bir boşluğu doldurduğu unutulmamalı, işçinin sosyal güvenlik, ücret gibi temel özlük hakları iyileştirilmeli ve her fırsatta işçiye *değerli* olduğu hissettirilmelidir.

Kaynakça

Akyıldız, H. (1998). "Bireysel ve Toplumsal Boyutlarıyla Yabancılaşma" Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı 3, ss. 163-176.

Appelbaum, S., F., Gunkel, H., Benyo, C., Ramadan, S., Sakkal, F., ve Wolff, D. (2012). "Transferring Corporate Knowledge Via Succession Planning: Anaylsis and Solutions-Part 1", Industrial and Commercial Training, Vol 44, No 5, ss. 281-289.

Ardıç, K., ve Aydın, Y. (2011). İktisat Okulları ve Emek Piyasası, 2. Basım, Derin Yayınları, İstanbul.

Ateş, D. (2006). "Küreselleşme Ne Kadar Tek Boyutlu?", Doğuş Üniversitesi Dergisi, 7/1, 2006, ss. 25-38.

Bajaj, P., (1982). "Alienation As Related To Perception of Organizational Climate", Indian Journal of Industrial Relations, Vol 17, No 4, ss. 563-572.

Balcı, İ., B., ve Aslı, Ö. (2008). "Küreselleşen Devletin Değişen Rolü ve Sanayileşme Üzerine Tartışmalar", Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7/2, s. 229-240.

Barlett, F., ve Shodell, J. (1963). "Fromm, Marx and The Concept of Alienation", Science and Society, Vol 27, No 3, ss. 321-326.

Bayhan, B., D. (2004). "Teknoloji ve İnovasyon Yönetimi", Teknoloji, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, Kozan Ofset, Ankara, ss. 283-308.

Bozkurt, V. (2000). "Küreselleşmenin Toplumsal Sonuçları", Türk Ağır Sanayii ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası Yayını, Yayın No: 38, ss. 187-202.

Cahit, T. (1995). Toplumsal Politika, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.

Cambridge Advanced Learners Dictionary. (2005). Second Edition, Cambridge University Press.

Case, J., M. (2008). "Alienation and Engagement: Development of An Alternative Theoretical Framework for Understanding Student Learning", Higher Education, Vol 55, No 3, ss. 321-332.

Chiaburu, D., Diaz, I., ve Vos, A. D. (2012). "Employee Alienation: Relationship With Carieerism and Career Satisfaction", Journal of Managerial Psychology, Vol 28, Issue 1, ss. 1-30.

Corlett, J. A. (1988). "Alienation in Capitalist Society", Journal of Business Ethics, Vol 7, No 9, ss. 699-701.

Çelik, S., K. (2001). "Yabancılaşmadan Ötekileşmeye: Kültürel Bir Hegemonyanın Kuruluş Biçimleri", Praksis, 4, ss. 144-184.

Demirer, T., ve Özbudun, S. (1999). Yabancılaşma, Özgür Üniversite Kitaplığı, İkinci Basım, Öteki Matbaası, Ankara.

Denise, T.C. (1973). "The Concept of Alienation: Some Critical Notes, Alienation, Concept, Term and Meanings", ss. 152-154.

Eren, E. (1993). Yönetim Psikolojisi, Yenilenmiş Dördüncü Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, ss. 363-367.

Greenberg, E., S. ve Grunberg, L. (1995). "Work Alienation and Problem Alcohol Behaviour", Journal of Health and Social Behaviour, Vol 36, No1, ss. 83-102.

Halis, Ç. (2002). "Liberalizmin Tarihsel Kökenleri" Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 3, Sayı 1, ss. 79-96

Hillstrom, K., ve Hollstrom, L., C. (2006). Industrial Revolution in America, ABC-CLIO Incorporation USA.

Housel, D., J. (2008). Industrial Revolution, Teachers Created Materials Publishing, California, USA.

Huscha, D. ve Mau, S. (2006). "Social Anomie and Racial Segregation in South Africa", Social Indicators Research, Vol 76, No 3, ss. 467-498.

İbicioğlu, H. (2011). İnsan Kaynakları Yönetimi (Geleneksel ve Stratejik Perspektif), Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Alter Yayıncılık, Ankara.

İlhan, N. (2012). "Yabancılaşma Olgusu ve Kürk Mantolu Madonna Romanı", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 5, Sayı 20, ss. 1-59.

Jackson S., A., ve Schuler, R., S. (1985). "A Meta Analysis and Conceptual Critique of Research on Role Ambiguity and Role Conflict in Work Settings", Academic Press Incorporation, Vol 36, No 1, ss. 16-78.

Kart, E. (2011). "Bir Duygu Yönetim Süreci Olarak Duygusal Emeğin Çalışanlar Üzerindeki Etkisi", Çalışma ve Toplum, 3, ss. 215-230.

Kasarda, J., D., ve Crenshaw, E., M. (1991). "Third World Urbanization: Dimensions, Theories, and Determinats", Annual Review of Sociology, Vol 17, ss. 467-501.

Kiper, M. (2004). "Teknoloji Transfer Mekanizmaları ve Bu Kapsamda Üniversite Sanayi İşbirliği" Teknoloji, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, Kozan Ofset, Ankara, ss. 59-81.

Kiraz, S. (2011). "Yabancılaşmanın Kökeni Üzerine", Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 12, ss. 147-169.

Kon, I., S. (1967). "The Concept of Alienation in Modern Sociology", Social Research, Vol 34, No 3, ss. 507-528.

Köksal, E. (2010). "Kurumsal Yabancılaşma", Polis Bilimler Dergisi, Cilt 12 / 2, ss. 107-123.

Lara, P., Z., M., D., ve Rodriguez, T., F., E. (2007). "Organizational Anomie As Moderator of The Relationship Between an Unfavorable Attidunal Environment and Citizenship Behavioru (OCB): An Empirical Study Among University Administariton and Services Personnel", Personnel Review, Vol 36, No 6, ss. 843-866.

Lystad, M., H. (1972). "Social Alienation: A Review of Current Literature", The Sociological Quarterly, Vol 13, No 1, ss. 90-113.

Man, F., ve Öz, C., S. (2009). "Göründüğü Gibi Olamamak Ya da Olduğu Gibi Görünememek: Çağrı Merkezlerinde Duygusal Emek", Çalışma ve Toplum, 1, ss. 75-94.

Marx, K. (2007). Yabancılaşma, Sol Yayınları..

Maslach, C. (2003). Burnout The Cost of Caring, Prentice Hall Publication, USA

Michaels R., H., Dubinsky A. J., Kotabe, M., ve Lim, C., U. (1996). "The Effetcs of OrganizationalFromalization On Organizational Commitment and Work Alienation in US, Japanese and Korean

Industrial Saleforces", European Journal of Marketing, Vol 30, No 7, ss. 8-24.

Michaels, R. E., Kron, W., L., Dubinsky, A., J. ve Joachimsthaler, E., A. (1988). "Influence of Formalization on The Organizationa Commitment and Wok Alienation of Salespeople and Industrial Buyers" Journal of Marketing Research, Vol 25, No 4, ss. 376-383.

Moore, C. (2000). Understanding The Industrial Revolution, Routledge Publication, London, Canada, USA.

Munshi, S. (1979). "Alienationand Working Class Consciousness", Economic and Political Weekly, Vol 14, No 34, ss. 74-82.

Nair, N., ve Vohra, N. (2010). "An Exploration of Factors Predicting Work Alienation of Knowledge Workers", Management Decision, Vol 48, No 4, ss. 600-615.

Nair, N., ve Vohra, N. (2012), "The Concept of Alienation: Towards Conceptual Clarity", International Journal of Organizational Analysis, Vol 20, No 1, ss. 25-50.

Ofluoğlu, G., ve Büyükyılmaz, O. (2008). "Yabancılaşmanın Teorik Gelişimi ve Tarihsel Süreç İçinde Farklı Alanlarda Görünümler", Kamu-İş Dergisi, S 1, C 10, ss. 113-144.

Olpin, M., ve Hesson, M. (2012). Stress Management For Life A Research Based Experimental Approach, Centage Learning Publication, USA.

Orhan, K. (2010), " 'Modern Zamanlar' Filmi ve Dönemsel Bir Çalışma İlişkileri Yorumlaması", Çalışma ve Toplum, 1, ss. 133-152.

Orlikowski, W., J. (1992). "The Duality of Techonolgy: Rethinking The Concept of Technology in Organizations" Organization Science, Vol 3, No 3, Focused Issue: Management of Technology, ss. 398-427.

Osmanoğlu, Ö. (2008), "Yabancılaşma Üzerine", Sosyoloji Notları, Ankara, 2008, ss. 13-19.

Özbudun, S., Markus, G. ve Demirer, T. (2008). Yabancılaşma Ve…, Birinci Baskı, Ütopya Yayınevi, Ankara.

Özer, M., H. (2008). "Günümüz İtibariyle Sivil Toplum Kuruluşlarının İktisadi ve Sosyal Fonksiyonları", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 7, Sayı 26, ss. 86-97.

Özkaplan, N. (2009). "Duygusal Emek ve Kadın İşi/ Erkek İşi", Çalışma ve Toplum, 2, ss. 15-24.

Özkul, M., M. (2001). "Modern Birey ve Katılım", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 3, Sayı 1, ss. 139-143.

Robert C. Ziller, "The Alienation Syndrome: A Triadic Pattern of Self Other Orientation", Sociometry", Vol 32, No 3, 1969, ss. 287-300.

Rose, S. (2008). Documenting The Past The Industrial Revolution, Evans Brothers Limited Publication, Oriental Press, Dubai.

Rotenstreich, N. (1963). "On the Ecstatic Sources of The Concept of 'Alienation'", The Review of Metaphysics, Vol 16, No 3, ss. 550-555.

Ruşen, K. (2010). Kentleşme Politikası, İmge Kitabevi, 11. Baskı, Ankara.

Saini, A., Krush, M., ve Johnson, J. L. (2008). "Anomie and The Marketing Function: The Role of Control Mechanisms", Journal of Business Ethics, Vol 83, No 4, ss. 845-863.

Schoolman, M. (1973). "Further Reflections on Work, Alienation and Freedom in Marcuse and Marx", Canadian Journal of Political Science, Vol 6, No 2, ss. 295-302.

Seeman, M. (1959). "On The Meaning of Alienation", American Sociological Review, 24, ss. 783-891.

Smith, A. (1948-1955). (Çev. Haldun Derin), Milletlerin Zenginliği, MEB Yayınları, İstanbul, I. Kitap II. Bölüm, ss. 16-20.

Stewart, L. (2008). "Assistants To The Enlightenment: William Lewis, Alexander Chisholm,, and Invisible Tehcnicians in The Industrial Revolution", Notes and Records of The Royal Society of London, Vol 62, No 1, ss. 17-29.

Suarez- Mendoza, M., J., Zoghbi, P., ve Lara, M. D. (2007). "The Impact of Work Alienation on Organizational Citizenship Behaviour in The Canary Islands", International Journal of Organizational Analysis, Vol 15, No 1, , ss. 56-76.

Şimşek, H., Balay, R., ve Şimşek, A. S. (2012). "İlköğretim Sınıf Öğretmenlerinde Mesleki Yabancılaşma", Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, ss. 53-72.

Şimşek, M., Ş., Çelik, A., Akgemci, T., ve Fettahlıoğlu, T. (2006). "Örgütlerde Yabancılaşmanın Yönetimi Araştırması" Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 15, 2006, ss. 569-587.

Şimşek, M., Ş., ve Çelik, A. (2011). Yönetim ve Organizasyon, Genişletilmiş 13. Baskı, Eğitim Akademi Yayınları.

Tezcan, M. (1985). "Gençlik ve Yabancılaşma", Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, Cilt 18, Sayı 1, 1985, ss. 121-127.

Tolan, B. (1981). Çağdaş Toplumun Bunalımı Anomi ve Yabancılaşma, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, No 166, 2. Baskı, Ankara.

Turanlı, R. (2011). İktisadi Düşünce Tarihi, 5. Baskı, Bilim Teknik Yayınevi.

Twinning, J., E. (1980), "Alienation As A Social Process", The Sociological Quarterly, Vol 21, No 3, ss. 417-428.

Wegner, E. L. (1975). "The Concept of Alienation: A Critique and Some Suggestions for A Context Specific Approach", The Pasific Sociological Review, Vol 18, No 4, ss. 171-193.

Weisskopf, W., A. (1996). (Çağtay Koç, Yahya Madra, Değer Eryar, Kenan Erçel, Ceren Özselçuk, Alper Önder, Kemal Badur), Yabancılaşma ve İktisat, Birinci Basım, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul.

World Urbanization Prospects The 2003 Revsion, (2004). United Nations Publication, New York.

Yeldan, E. (2002). "Neoliberal Küreselleşme İdeolojisini Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler", Praksis, Sayı 7, ss. 1-14.

Yıldız, H. (2010). "Çalışma Üzerine Sosyolojik Perspektif", Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı 58, ss. 129-161.